

HABEŞ EL HÂSİB'İN "EL DİMİŞKİ"¹ ADÎYLE MARUF ZÎCÎ 'NİN MUKADDEMESÎ

(Arapça metin ve tercüme)

Prof. Dr. Aydın SAYILI

Esirgeyen ve bağışlayan Tanrının adıyla. Kuvvet ancak yüce ve ulu Tanrıda bulunur.

Habeş el Hâsib adıyla tanınan Ahmed ibn Abdullah der ki: Hamdın saf ve halis olmasını isteyen Allaha hamd olsun; Tanrı, ancak evliyasına bu hamd vazifesini layığıyla yerine getirebilme kudretini bahsetmiştir. Tanrıya, sıfatında hiçbir şerik bulunmadığı gibi, yaratıkları arasında onun benzeri de yoktur. Allahın salâtı, kulu ve peygamberi Muhammed üzerine olsun.

İnsan ister âcil ister istikbale matuf bir hususa faydası olmayacak bir işi üzerine almak zahmetini nefesine yüklememek meziyeti ile meftur, ve ancak sağlam düşünce ve salim muhakeme ile tekrar tekrar tetkik edildikten ve inceden inceye üzerinde fikir yorduktan sonra şâyani arzu olduğuna kanaat getirilen bir meselenin incelenmesi işine girişmek vakarına sahiptir. Gerçekten, külfetini üzerine almamak durumunda bulunduğu halde bir işi yapmaya koyulan, ve faydalı bir netice vermek veya zararlı bir durumu önlemek gibi makul ve yerinde bir sebebe dayanmaksızın, kendisine uzak ve yabancı olan bir hususun nefsi üzerice yükletilmesine müsaade eden bir kimse, giriştiği teşebbüs bakımından "cahil" olarak adlandırılmaya müsatahaktır. Böyle bir durum, onun fikir ve kanaatlarına karşı fazıl sahiplerinin çekingen ve mütereddît bir tavır takınmalarına yol

¹. Kitabın bu adını Ibn-ün-Nedîm tasrihen zikrediyor (*Fihrist*, Flügel neşri, s. 275). Eldeki yazmanın, Ebü'l Hasan Kuşyar ibn Labbân el Ceyli tarafından tadil edilmiş Habeş el Hâsib zîcî olması ihtimaline işaret eden hususiyetleri var. Gerek yazmanın ilk sayfasındaki başlık ve gerekse metnin bazı kısımları bu intibai uyandırmaktadır. Kâtip Çelebi'nin Nallino tarafından tenkidi de aynı vaziyetin bir neticesi gibi görünüyor (C.Nallino, *İlm-ül-Felek*, Roma 1911-12, s. 77). Mamafih, *Kesf-üz-zunûn'un* İstanbul neşrinde aynı hataya raslanmıyor. Yukarıda sunulan Giriş kısmının ise tamamen Habeş el Hâsib'in kendi ifadesi olmadığını düşünmek için hiç bir sebep yoktur.

Yazmanın bütününcü incelemiş değilim. Bu eser hakkında bilgi için ezcümle aşağıdaki kitaplara baş vurulabilir: İbn ül Kiftî, *Tarih el hükema*, Leipzig, s. 170; Kâtip Çelebi, *Kesf-üz-zunûn*, İstanbul, cilt 2, s. 968; Suter, *Die Math, und Astr. der Araber*, s. 12-13; Salih Zeki, *Âsâr-i Bakiye*, İstanbul 1329, cilt 2, s. 157, not 1; Brockelmann, *G.Arab. Lit.*, cilt 1, s. 250, Supl. 1, s. 393.

Yukardaki metne esas olan yazma Süleymaniye Kütüphanesinde, Yeni Cami, 784 numarada kayıtlıdır. Berline ikinci bir yazma (No. 5750) mevcutsa da bundan faydalanmak mümkün olmadı. Fakat Ahlwardt'ın iktibas ettiği parçalara bakılırsa (*Verzeichniss der arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, cilt 5, s. 200-203), iki yazma arasında tam uygunluk mevcuttur.

Arapça metinde karşılaşılan bazı güçlüklerin çözülmesindeki değerli yardımından dolayı Profesör M.A. Tancî'ye müteşekkirim.

açtığı gibi, bu yüzden onun yanlış ve hataları da onlar için daha belirli bir hale gelir.

Buna mukabil, bir işe girişirken, insanları doğru yola yöneltmek ve onlara kılavuzluk etmek, yahut da çeşitli ilim dallarında "muğlak olan hususların aydınlatılması veya şüpheli olan kısımların izahı bakımından onlara yardımcı olmak gibi ilim erbabını ilzam eden mülâhazaların ışığı altında yürüyen bir kimse mevzuu bahs oldukta, ve böyle bir kimsenin üzerine aldığı işin de gerek ilk tesirleri ve gerek müstakbel tepkileri bakımından faydalı neticeler verecek mahiyette olması ve zarardan azade bulunması halinde, akıl ve dirayet sahibi kimselerin onun çalışmalarının mahsulüne karşı hüsnü kabul göstererek onu en elverişli ışık altında mütalaa etmeleri, ve eser sahibinin noksanlarına ve hatalarına karşı insafı ve mülayim davranmaları yerinde olur. Çünkü noksan ve hatadan salim olmak kimseye vergi değildir.

Benim bizzat kendimin bu ilimden [astronomiden] edinmek istediğim bilgilere sahip olmaya istekli kimselere faydalı olmak ve bu bilgiyi edinirken çekecekleri güçlüğü hafifletmek suretiyle onlara hizmette bulunmak ümidi, bu kitabı kaleme almamda saik oldu. Bu tasavvurumu kuvveden file çıkarmamda ve eserimin yeterliğine kanaat getirmemde bana cesaret veren şey ise, salahiyet ve fazıl sahibi kimselerin, bu kitabı mütalaalarında, ondaki ifade bozukluklarını ve kelime yanlışlarını, isabetli hükümleri ve hüsnü tabiatlarıyla ele alacakları ve tashihleri ile onu süsleyip değerlendirecekleri hususundaki itimadım olmuştur. Eserin telifi işine girişmem, bizden önce gelmiş bazı kimselerde görüldüğü üzere tecrübesizlikten gelen bir heyecan ve öğünme hissini tazammun etmediği gibi, kitabımın bu ilimle ilgili olarak ihtiva ettiği herhangi bir kontribüsyandan dolayı bir gururlanma ve büyülenme mahiyetini de taşımamaktadır. Gerçekte, bu ilim dalında bazı şeyleri burada bir araya getirmiş olmak bakımından benim durumum, kullandığı ifadelere mâna isabeti ve ifade sarahati getiren bilge bir mütercimim durumudur; kimsenin bizi başka bir ışık altında mülâhaza etmemesi gerekir.

Benim burada bu ilimden bir araya getirmiş olduğum hususları sunmamda âmil olan şey, benden önce yaşamış olanlara, Allahın, kendisini tanımak hususundaki hidayetini ihtiva etmek üzere verdiği birçok nimetler arasında, kesin ve sarîh bilgiye sahip olmalarını sağlayan akıllar ihسان etmiş olduğu yolundaki müşahedem olmuştur. Bu mazhariyet onları gök katlarının ve yaygın olan yerin yapısı, ve bunların cüzülerinin ahenkli münasebetleri ve irtibatları üzerinde isabetli bir görüşle incelemeler yapmaya sevk etti. Bunlar, böylece, Tanrının buyruklarının delalet ettiği mânaları isabetli olarak kavradılar ve ibret alınacak hususlara hakkiyle vukuf kazandılar. Bu suretle gök âleminin zahirinden batınına, ve müşahedelerimize sunulmuş olan veçheleri vasıtasıyla daha gizli hakikatlarına erişerek, kâinatın bir yaratıcısı ve yapıcısı bulunduğu ve kısımlarından bazılarının

diğerlerini meydana getirmiş olmadığı hususunda kati kanaata sahip oldular.

Bunlar, bundan sonra, Tanrının mükemmel bilgeliğinden kendilerine, ilmîni kavramalarını istediği derecede olmak üzere, sunduğu kabiliyet yardımıyla, güneşle ayın ve gezegenlerin yörüngeleri hakkında istidlaller yaptılar. Bu maksatla gök yüzü yaylarını üç yüz altmış kısma bölerek bunlara derece adını verdiler, ve bu daireleri otuzar derecelik burçlara taksim ettiler. Tarım, doğum, ve bitki ilkahı için iyi şartlar sağlamak maksadiyle burçlar boyunca güneş, ay, ve gezegen yerlerinin zamanla birlikte ne suretle değiştiğini tesbit etmek, ve ayrıca, gündüz ve gece uzunluklarının karşılıklı olarak azalıp çoğalma tarzı ile güneş ve ay tutulmaları hakkında bilgi edinmek üzere de, zamanı, kırallarının devrelerine ve tarihlerine göre yıllara ve aylara böldüler.

Bu arada, bir takım insanlar da bu ilim hakkında bazı prensipler vazettiler ve, gök cisimleri ile ilgili hesapların önemli ispatları ve muazzam bir ilmi ihtiva etmesine rağmen, sarîh ispatlara ve sahih rasatlara dayanmaksızın, güneşle ayın ve gezegenlerin yörüngeleri üzerinde engin bir bilgi sahibi olmak iddiasında bulundular. Bunların bu ilme derin vukuf sahibi oldukları yolundaki iddialarının doğruluğuna kuvvetle inanan birçok kimseleri de, bu ilmi kavramak hususundaki hırsları, bu konuda gerekli çalışmaları yapıp onun sıhhati hakkında tam bir fikir sahibi olmadan bu iddiaları tasdik etmeye sevk etti. Fakat güvendikleri bu bilgide bazı kusurlar, meydana çıkınca da, sözü geçen bu durum, netice itibariyle, onların, bu ilimle ilgili nazârî ve amelî bilgilerinde kendi kendilerinden şüpheye düşerek bu prensipleri vazetmiş olan kimseleri bu kusurlardan beri saymalarına sebep oldu.

Bu vaziyet, müminlerin emiri İmân Abdullah el Memûn — Allahın salâtı onun üzerine olsun — halife oluncaya kadar böylece devam etti. Memûn mükemmel bir bilgiye, ve aynı zamanda, en iyi işlerde ve ilimlerin en kompleks taraflarında derin bir vukufa sahipti; hususiyle yıldızların ilmîne karşı kuvvetli bir sevgi hissi ile bağlı idi. Yunan kitaplarından Kaa-nun'da² ve diğer eserlerde, Hint kitaplarından Sindhind ile Erkend'de, ve Fars kitaplarından Zic-i-Şah ve sair kitaplarda mevcut bilgiler arasında yaptığı kıyaslamalar neticesinde, aralarında farklar bulunduğunu ve bunların hepsinin de bazan gerçeğe uymakla beraber, bazan da hakikatin yolundan ayrıldığını müşahede etti.

Durumun böyle olduğunu öğrenince, Memûn, Yahya ibn ebi Mensur el Hâsib'e, astronomi kitaplarının kaynakları üzerinde incelemeler yapmasını, ve bu ilmin kökleri üzerindeki bu araştırmada kendisine yardımcı olmaları için bu sanat erbabını ve zamanın bilginlerini bir araya toplayarak gerekli tashihleri yapmaya teşebbüs etmesini emretti. Çünkü Pelusi-

². Söz konusu eser *Kanones Procheioridir*. Bak.: C Nallino, *İlm-ül-Felek*, s. 227; Sarton, *Introduction*, cilt 1, s.277.

um'lu³ Batlamyus, gök cisimleri sanatı ile ilgili olarak edinmeye çalıştığı bilginin kavranması imkânsız bir bilgi olmadığını isbat etmişti.

Yahya, Memûn'un bu hususta kendisine verdiği emir gereğince hareket ederek gök cisimleri ilminin bilginleriyle zamanın en ileri gelen felsefecilerini bir araya getirdi. Bunlar, birlikte, bu kitapların kaynakları ve menşeleri üzerinde araştırmaya koyuldular, ve bunları dikkatle inceleyerek muhtevalarını birbirleriyle kıyasladılar. Netice itibariyle, Pelusiyum'lu Batlamyus'un Almajest adlı kitabının bütün bu kitapların en sahihi olduğunu gördüler. Çünkü bu kitabında Batlamyus vazıh ölçülere ve geometrik argümanlara dayanarak kesin gerçeğe ulaşmış olduğunu ispat ediyordu. Batlamyus, güneş, ay, ve gezegen yörüngelerini felek küresi üzerindeki yerlerinde rasad etmiş olduğunu, bunları bütün durumlarında incelediğini, ayrıca, kendi rasatlarıyla daha önceki astronomların rasatlarında düşmüş oldukları bazı hata ve yanlışları meydana çıkarmış olduğunu beyan ediyordu. Yine Batlamyus, rasatlarıyla incelemelerinin ortaya çıkardığı bu yanlış ve hataların hepsini tashih ettiğini, sonra da, gezegen yerlerini, kendi zamanındaki rasat ve ölçülere göre ve bu rasat ve ölçülerin doğruluk ve kesinliğini sağladıktan sonra, bu kitabına dere ettiğini söylüyordu.

Bu durum karşısında Yahya ve arkadaşları bu kitabı kendileri için ana kitap olarak kabul ettiler. Bundan sonsa da, rasat işinde kullanılan zâtülhalak ve diğer aletleri tedarik ederek ve Batlamyus'un vazettiği usullere uyarak, Bağdatta güneşle ayın yörüngelerini muhtelif zamanlarda incelediler.

Yahya ibn ebî Mansûr'un ölümünden sonra, Memûn — Allah ondan razı olsun — Şam'a giderek, ona, rasad faaliyetine ve astronomiye verdiği emek bakımından derin bilgi ve tecrübe sahibi bir kimseyi seçmeleri için Yahya ibn Ektem ile Abbâs ibn Said el Cevherî'ye baş vurdu. Onlar kendisine Hâlid ibn Abdülmelik el Mervrûzî'yi seçtiler. Memûn ona elde edilmesi mümkün en mükemmel aletleri temin ederek Deyr-i Murran'da⁴ bütün bir yıl boyunca gök cisimlerini dikkatle rasad etmesini emretti. Hâlid bu işi yaptı ve böylece güneşle ayın felekteki yerlerinin gerçek bilgisine ulaştı. Bu husus böylece tesbit edilince, Memûn, bu ilimde bilgi edinmek isteyenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, toplanan bütün bu materyeli içine alan bir astronomi ana kitabı hazırlanmasını emretti, ve bunlar eldeki bu kitabımda olduğu tarzda, bir araya getirilerek neşrolundu.

³. Pelusium bazı başka kaynaklarda da Batlamyus'un doğum yeri olarak zikredilmekte ise de, bunun hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Bak. : E. Gerland, *Geschichte der Physik*, Berlin 1913, s. 119.

⁴. Bu metnin bize öğrettiği şeyler arasında şunları zikredebiliriz: Kaasiyûn Rasathanesinin Deyr-i Murranda kâin olduğu, ve bu rastahane bütün bir sene için ay ve güneş rasatlarının her gün yapılmış bulunduğu. Bîrûnî'nin bir eserinde de teyid edilen bu hususlara başka bir vesile ile temas edilecektir. Ayrıca bu metinden Kaasiyûn Rasathanesi âletleri arasında bir zâtülhalak bulunduğu hususu öğreniliyor. Bîrûnî ise bu müessesede büyük bir meridyen kadrınının bulunduğu haber veriyor.

Memûn'un ölümü üzerine —Allah rahmet etsin— rasat işleri durunca, gök âleminin ilmüne ulaşmak bakımından içimde duyduğum huzursuzluğu gidermek ve teskin etmek için, bu ilim adamlarının itina ile inceledikleri konuları ve güneşle ay üzerindeki rasatlarını dikkatle ele almak, ayrıca diğer gezegenleri de incelemek hususunda, nefsimde bir iştiyak hissettim. Çünkü herhangi bir sanata adam akıllı hâkim olmak veya ilimlerden birini iyice kavramak azminde olan bir kimsenin, başkalarının söylediğini kabulle yetinmeyerek şahsî araştırmalar yapması ve sırf cüzî bilgiler iktisabı ile kanaat etmeyerek bu konularda esaslı bir derinleşme sağlaması gerekir.

Batlamyus, Almajest'in dördüncü kitabının dokuzuncu bölümünde, ilkin başka bir takım meselelere temas ediyor, sonra da, bize intikal eden şekli ile, kelimesi kelimesine şöyle söylüyor:

Gerçeğe karşı hakikî bir sevgi ile meşbu olarak bu konunun ilmüne ulaşmak isteyenlerin ve bu ilimde araştırma yapmak ve onda emek sarf etmek suretiyle ona hakkiyle nüfuz etmiş olanların, sadece eskimiş takvimlerin, eskilerin tesbit ettiği esaslara ve şüphe götürmez rasad neticelerine dayanarak İslahını yapmakla yetinmemeleri, buna ilave olarak,- kendi tavsif ettikleri şeylerde de hata bulunduğu takdirde bunu da islah ve tashih etmeleri gerekir. Onların bunu kendileri için aşağılatıcı ve utanç verici bir şey saymamaları, hatta sundukları neticeler üzerindeki tashihler kendileri tarafından yapılmayıp başkalarının onları tashihi ve buldukları şeyleri islah etmeleri şeklinde de olsa, bunu da aynı zihniyetle karşılamaları gerekir. Çünkü bu ilmin müntehasmda bulunan ve bu ilim yardımıyla kendisine ulaşılan şey, yüce ve ulu Tanrıya raci hususlar arasında yer alan muazzam semavî bir konu ve Tanrıya ait niceliklerle (Tanrının takdirleri ile?) ilgili bir iştir.⁵ Yine, Almajest'in sonunda, Batlamyus, keşiflerinde gerçeklere ulaşmasında ve gerekli tashihleri yapabilmesinde ona yardımcı olmuş olan şeyin, kendi zamanı rasatları ile eskilerin rasatları arasında geçen zaman olduğunu ifade ediyor.⁶

Ben de meseleyi bu şekilde dikkatle ele aldım. Güneşle ay yörüngeleri ile ilgili olarak Memûn için, Bağdatta ilk ve son bahar ekinokslarıyla kış ve yaz solstislerinde mükerreren ve Şam'da bütün bir yıl boyunca, senenin başından sonuna kadar, her gün, zatülhalak ve diğer âletler yardımıyla yapılmış olan rasatlara göre, işi ihtimamla inceledim. Bunların tashihi işinde, Batlamyus'un değerlerini, yani onun bizzat yaptığı ve Hiparkos'la diğerleri gibi kendinden önce gelenlerin ölçülerine uymadıkları hallerde kitabına derc ettiği rasatlar yardımıyla tahkik ve kontrol ederek verdiği değerleri, esas olarak aldım. Böylece güneş ve ay rasatlarını Memûn'un

⁵. Benim anladığım manâsile Arapça metin, Halma'nın tercümesine sadece kısmen (cilt 1, s. 266), Manitius'un tercümesine ise biraz daha yakından tekabül etmektedir, fakat bu ikinciyeye de tamamen uymamaktadır (cilt 1, s. 238). Diğer tercümelere bakılamadı.

⁶. Halma, c. 2. s. 432; Manitius, c. 2, s. 395.

himayesindeki astronomların rasatlarına göre doğru duruma getirdim. Ayrıca, geri kalan gezegenleri de, Batlamyus'un rasatlarına tekabül eden vaziyet ve yerlerinde incelemek suretiyle, Memûn için güneşle ay üzerinde rasat ve araştırma yapan Hâlit ve gayrisinden müstakil kalarak, Batlamyus'la aramızda geçen zaman zarfındaki gezegen yörüngeleri hakkında gerçek bilgiye, zamanın müsadesi nisbetinde vasil oldum.

Gezegen yerleri ile ilgili bu kitabımı okuyucularıma sunarken, bu ilimde derin bilgi sahibi olmayanların anlayamayacaklarını düşünüyordum bazı terimlerden başka, Batlamyus'un ortalama hareketleri hesabında hiç bir değişiklik yapmadım. Rasatlarım ve incelemelerim sonunda, güneşle ayın ve gezegenlerin ekliptik boyunca hareketleri meselesinde tamamen doğru bir duruma erişmeyen hiç bir şey, hatalı hiç bir taraf kalmadı, ve netice itibariyle bütün bunları tereddüde düşmeksizin sahih bir duruma getirdim. Öyle ki, eğer güneşle ayın ve gezegenlerin bilgisi bu kitabımla kesinlik kazanmışsa, bunlar rasatlarla hesapların gerektirdiği yerlerde bulunacaklardır. Allah kendisine hamd edilendir.

Bu durum karşısında, güneşle ayın ve gezegenlerin yörüngeleriyle ortalama hareketlerinin hesaplanması üzerindeki bu kitabı yayınlamaya ve bunu mümkün merteye kolaylaştırarak sunmaya karar verdim. Çünkü, bu ilmin esaslarını kendilerine borçlu olduğumuz eski zaman astronomları, bu konuda, kendilerinden sonra gelenlere, mâna yakınlığı ve öğrenme kolaylığı sağlamaktan, bir yerdeki hatayı yine onların başka bir yerde tesbit ve tayin ettikleri ve örneğini verdikleri usullere uyarak düzeltmekten yahut da kendilerinden sonra zuhur eden yanlışları tashih etmekten başka bir şey bırakmamışlardır. Bu kitapta, zamanı, hicrî yıllara, ve hilal rüyeti ve ay safhaları dolayısıyla her kesce sarih olarak bilinen kamerî aylara göre vermeyi uygun gördüm. Bölümleri de, Allahın izni ile, öğrenme ve anlamayı kolaylaştıracak tarzda ve tedricî olarak ilerleyip birbirine istinad edecek şekilde sıraladım.